ISBN : 978-81-969179-9-9

"75 YEARS OF INDIAN ECONOMY : OPPORTUNITIES AND PROBLEMS"

Published By
ARTS, COMMERCE, SCIENCE AND COMPUTER SCIENCE COLLEGE ASHVI KD.
NAAC Accredited: B++ grade with CGPA 2.89
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar Maharashtra, India- 413738
Tel: +02425-240051, Email ID: principal.acsashvi@pravara.in,
Website: www.ashvicollege.in

ISBN : 978-81-969179-9-9

Sr. No.	Title	Author	Page No.
53	महाराष्ट्राच्या आर्थिकसामाजिक विकासात विविध विकास - महामंडळांच्या योजनांची भूमिका	किरण शिवाजी घोलप, सुहास आव्हाड	203
54	भारतातील कृषी क्षेत्राच्या समस्या आणि उपाययोजननांचा अभ्यास.	नीलिमा ऋषिकेश खर्डे, रंजना अनिल दिघे	207
55	भारताचा ग्रामीण विकास	प्रविण बबनराव आहेर	210
56	भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्य-ताण स्थितीबाबतचे संकल्पनात्मक अध्ययन	प्रशांत बाळकृष्ण शेळके	214
57	भीमा नदीवरून उपसा जलसिंचन करणाऱ्या दौंड तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास	लोंढे सिद्धार्थ सुखदेव मोरे भीमराव पांडुरंग	219
58	कृषी पर्यटन – व्यवसाय संधी	नितीन अशोक मुटकुळे, वैशाली दिनकर कानवडे.	225
59	डॉबाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यता निर्मूलनविषयक विचार .	काटकांबळे नामदेव तुकाराम	229
60	ग्रामीण कादंबरीतून व्यक्त होणारे आर्थिक पर्यावरण	सुवर्णा राजेश जाधव	232
61	औद्योगिक वित्तपुरवठा आणि मोठया उद्योगाची सद्य: स्थिती	जीशेंडगे .एल . उषा कारभारी अहिरे	236
62	अहमदनगर व औरंगाबाद जिल्ह्यातील मानव विकास " -सन२०१२) "निर्देशांकाचे विवेचन१३ ते २०१७(१८-	कानवडे अर्चना रामनाथ कैलास अर्जुनराव ठोंबरे	241
63	पर्यटन आणि आर्थिक विकास	जांगीड संगीता रामेश्वरलाल	246
64	बालकामगार एक जागतिक समस्या	शैलेश संजय नळे	248
65	मराठी ग्रामीण साहित्याचे जनक : महात्मा ज्योतिबा फुले	राजपुत सुनिल ए.	250
66	ग्रामीण विकासात धरणाच्या पाण्याचे व्यवस्थापन आणि वापराची भूमिकाअहमदनगर जिल्हा विशेष संदर्भ -	गणेश शेषराव शेळके कृष्णा विठ्ठल कोकरे	253
67	औद्योगिकीकरणाचे अत्याधुनिकीकरण भारतात बनवा -	संभाजी भाऊराव काळे दिगांबर ज्ञानदेव नलगे	256
68	भारतातील दारिद्र्य समस्या आणि योजना	माधवी अशोकराव मोरे सुमित रमेश पुलाटे	261
69	भारतातील कृषी क्षेत्राच्या समस्या आणि उपाययोजना	एन. एस .मांढरे.	265
70	शेतमजुरांची कमतरताशेती क्षेत्रातील समस्या :	खैरनार मनोहर बबन	269
71	डिजिटल मार्केटिंग	निलेश भास्कर दळवी	272
72	महिला स्वयंसहायता बचत गटांचा ग्रामीण विकासातील " "योगदानाचा अभ्यास	मोरे भीमराव पांडुरंग पाचपुते पौर्णिमा तुकाराम	274
73	"महाराष्ट्रातील साखर उद्योगाची सद्य: स्थिती"	सुप्रिया आनंद कदम.	277
74	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना	छत्रे दत्तात्रय पांडुरंग, आशा एसपाटील.	281
75	प्राचीन भारतातील पर्यटनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	अनाप एस. ए .	284
76	'गोदान' उपन्यास में चित्रित भारतीय किसान जीवन	दिपाली दत्तात्रय तांबे	287
77	किसानो की समस्याओं का मूल्यांकन :हिंदी उपन्यास साहित्य संदर्भ में	गणेश चिमाजी खेमनर	290
78	मराठी साहित्यातून चित्रित होणारा ग्रामीण विकास	निलेश सोमनाथ पर्वत	292

ISBN : 978-81-969179-9-9

भारतातील दारिद्र्य समस्या आणि योजना

माधवी अशोकराव मोरे –पिसाळ
पी.एम.टी.चे आर्ट्स कॉमर्स   एड सायन्स कॉलेज शेवगाव
सुमित रमेश पुलाटे
पी.एम.टी.चे आर्ट्स कॉमर्स   एड सायन्स कॉलेज शेवगाव

प्रस्तावना

दारिद्र्य हे ऐतिहासिक सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय घटकांच्या संयोजनाने प्रभावित एक जटिल आणि बहुआयामी समस्या आहे भारतीय अर्थतज्ञ भारत रत्न पुरस्कार सन्मान एक प्राध्यापक अमर्त्य सेन यांना 1998 मध्ये कल्याणकारी अर्थशास्त्र सामाजिक निवडीचे सिद्धांत समाजातील अति दुर्बल घटकांच्या समस्यांबाबत रुची यासारख्या योगदानाबद्दल अर्थशास्त्राच्या नोबेल स्मृती पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. काही व्यक्ती किंवा समुहाला समाजापासून वंचित करणारा घटक म्हणून दारिद्र्याकडे पाहिले जाते मूलभूत गरजांपासून वंचित राहणे किंवा उपलब्ध संधी नाकारणे यामुळे समाजातील काही व्यक्ती किंवा समूह मुख्य प्रवाहापासून दूर ज़ातात. भारतातील दारिद्र्याची संकल्पना

अन्न वस्त्र निवारा शिक्षण आरोग्य या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही अशी स्थिती जावे असेल त्याला दारिद्र असे म्हणतात मानवी विकासाबरोबर उद्धवलेली दारिद्र्य ही एक आर्थिक व सामाजिक समस्या दारिद् ही समस्या भारतापुरती मर्यादित नसून जागतिक स्वरूपाची आहे विकसित देशापेक्षा विकसनशील आणि अविकसित देशात दारिद्र्याची समस्या भीषण आहे अतिरिक्त लोकसंख्या बेकारी उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता निरक्षरता शेतीची अल्प उत्पादकता इत्यादी कारणे भारतात सध्या विकसनशील देशात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे

दारिद्र पाहता येते मात्र दारिद्र्याची संकल्पना व्याख्या करता येत नाही गरिबीची व्याख्याही तत्काळला तत्कालीन परिस्थिती व देशाचा विकास यावर आधारित प्रत्येक देशानुसार किंवा अर्थव्यवस्थेनुसार वेगवेगळी असू शकते मानवी गरजा या सतत वाढणाऱ्या व मर्यादित असतात मात्र काही गरजा या मानवी जीवनासाठी आवश्यक ठरतात मूलभूत गरजाशिवाय मानवी जीवन अशक्य ठरते अशा मूलभूत गरजांची पूर्तता होणे आवश्यक ठरते अशा मानवी मूलभूत व अत्यावश्यक गरजा भागवने देखील लोकसमूहाला अशक्य ठरते अशा लोकांचा समावेश दारिद्र्य या संकल्पनेअंतर्गत होतो.

कीवर्ड दारिद्र दारिद्र्यरेषा सापेक्ष दारिद्र्य निरपेक्ष

- संशोधनाची उद्दिष्टे
- भारतातील दारिद्र्याचे स्वरूप अभ्यासणे
- दारिद्र्याची कारणे तपासणे
- दारिद्र्याचे परिणाम अभ्यासणे
- दारिद्र्य निर्मूलनासाठी विविध योजनांचा अभ्यास करणे
- संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारलेला आहे विविध संदर्भ ग्रंथ नियतकालिके मासिके इत्यादींमधून माहितीचे संकलन करून लेख तयार करण्यात आला आहे.

दारिद्र्याचा अर्थ

जगातील अनेक देशामध्ये दारिद्र मोठ्या प्रमाणात आहे दारिद्र्य मोजणे सोपे नाही निरपेक्ष दारिद्र्य व सापेक्ष दारिद्र्य या दोन महत्त्वाच्या संकल्पना हे उत्पन्न उपभोग खर्चाचे प्रमाण हे दारिद्ऱ्याची निर्देशांक असल्याने वेगवेगळ्या देशामध्ये दारिद्र्याची पातळी वेगवेगळी असते

सापेक्ष दारिद्र्य सापेक्ष दारिद्रय ही संकल्पना उत्पन्नातील विषमतेवर आधारित आहे दोन गटातील उत्पन्न विषमता स्पष्ट करण्यास मदत करते एक गट हा विशिष्ट उत्पन्न पातळीपेक्षा जास्त असलेला दुसरा गट हा विशिष्ट उत्पन्न पातळीपेक्षा कमी उत्पन्न असलेला असतो साहजिकच कमी उत्पन्नातील गड हा सापेक्षात दारिद्र्यात जीवन जगत असतो कारण या गटातील व्यक्ती त्यांना मिळणार् या उत्पन्नातून आपल्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही.

निरपेक्ष दारिद्र्य

ISBN : 978-81-969179-9-9

ज्यावेळेस व्यक्तीची किमान जीवनावश्यक गरजा भागवण्यासाठी क्षमता नसते तेव्हा त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणता म्हणजे व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नातील त्याचा किमान अत्यावश्यक व जीवनावश्यक गरजा भागत नसतील तर त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य मला

दारिद्र्याच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या

1. श्री ओझा व्यक्तीला रोजच्या आहारातून 2250 कॅलरीची गरज असते जर व्यक्तीला त्याच्या आहारातून भविष्य 50 पेक्षा कमी कॅलरी मिळत असतील तर त्याला दारिद्र मणतात
2. प्राध्यापक अमर्त्य सेन एखाद्या व्यक्तिला त्याने जोपासलेल्या मूल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य हो

भारतातील दारिद्र्याचा अभ्यास

भारतातील दारिद्र्याचा अभ्यास हातांपर्यंत वेगवेगळ्या समित्यांनी केलेला आढळून येतो भारत सरकारने नियोजन आयोग हे राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर दारिद्र्यविषयक अभ्यास करणारी संस्था आहे

दादाभाई नवरोजीने केलेल्या दारिद्र्याच्या अभ्यासातून असा निष्कर्ष दिसून आलेला आहे की ब्रिटिश राजवटीने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीच्या साह्याने भारतीय जे दरडोई उत्पन्न रुपये 20 होते आणि त्या वेळी किमान जीवनमानासाठी □34 आवश् यक असल्याचे निदर्शनास आणून भारतातील दारिद्र्याची तीव्रता स्पष्ट केली

पीडी एड ओझा समिती

या समितीने 2250 कॅलरी प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती हा निकष वापरून दारिद्र्याचे प्रमाण मोजले 1916061 मध्ये ग्रामीण भागात 10 ते □11 शहरी भागात 15 ते □18 मासिक दरडोई खर्चजी पातळी ठरवून दारिद्र्याचे प्रमाण मोजले आणि ते ग्रामीण भागात एकोण पॉइंट सहा टक्के तर शहरी भागात 756 टक्के आढळले एकोण दारिद्र्य 44 टक्के होते

अलग समिती

सर्वप्रथम नियोजन आयोगाने जुलै 1977 मध्ये वाय के अलग यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली त्यांनी आपला हवा नेमध्ये सादर केला या कृती दलाने दारिद्री टू पी ही संकल्पना सुचवली या टू पी अन्य घटक बसवला किमान दोन वाजून मिळू शकणारा म्हणजे ही टोपली भरून शकणारा गरीब समजावा

डी टी लकडावाला समिती

1990 मध्ये डी टी लकडावाला यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन केली गेली यांनी 1993 मध्ये आपला हवा मांडला या अहवालाचा स्वीकार भारत सरकारनेने सत्यापासून केला या समितीने प्रत्येक राज्यासाठी व शहरी व ग्रामीण दारिद्र्यरेषा निश्चित केली लाकडावाला समितीने एमपी सीईईने मोजमाप यू आर पी म्हणजे युनिफॉर्म रिकॉल पिरिअडचा वापर करून केला गेला

सुरेश तेंडुलकर समिती

दारिद्र मोजणीची नवीन पद्धत शोधून काढण्यासाठी न्यूज आयोगाने 2009 मध्ये सुरेश तेंडुलकर समितीची स्थापना केली या समितीने दारिद्र्याची रेषा मोजण्यासाठी गॅलरी या निकषांचा वापर बंद करण्याची शिफारस केली कारण या समितीच्या मध्ये गॅलरी उपभोग उपोषण यांच्यामध्ये कमी परस्परसंबंध आहे

भारतातील दारिद्र्याची कारणे

- अतिरिक्त लोकसंख्या भारतातील लोकसंख्या उपलब्ध साधनसामग्रीचा तुलनेत खूपच अधिक आहे लोकसंख्यावाढीमुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीपेक्षा दोडी उत्पन्नातील वाढ खूपच कमी राहते पिण्याचे पाणी आरोग्य सेवा शिक्षण सुविधा अन्न व राहण्यासाठी घरे यांची दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात टंचाई निर्माण होऊन दारिद्र्यातील लोकांची संख्या वाढत आहे त्यामुळे वाढवणार लोकसंख्या यामुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे दिसून येते
- वेकारी भारतात ग्रामीण भागात अर्धबेरोजगारी आणि छुपी बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आढळून येते तर शहरी भागात सुशिक्षितांची बेरोजगारी प्रामुख्याने अस्तित्वात आहे बेरोजगारीमुळे उत्पन्नात घट होऊन दारिद्र्यातील लोकांची संख्या वाढते तसेच उत्पादकता कमी होऊन वेतनदर कमी राहतात बेरोजगारी वाढत असेल तर उत्पन्नासाठीची मागणी कमी होऊन आर्थिक मंदी निर्माण होते आणि विकासाचा वेग कमी होतो

ISBN : 978-81-969179-9-9

- उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता विषमतेमुळे समाजात श्रीमंत व गरीब असे दोन वर्ग निर्माण होतात श्रीमंताकडून गरीबांचे शोषण होत असल्याने घरीच्या घरी दिवसेंदिवस आणखी वाढते व श्रीमंत हे श्रीमंत होत असताना दिसून येत
- निरक्षरता भारतात आज 25 टक्के पुरुष आणि 46 टक्के स्त्रिया निरक्षर आय दारिद्र्यात जीवन जगणार् या लोकांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे निरीक्षण लोकांची कार्यक्षमता साक्षर लोकांपेक्षा कमी असते
- निकृष्ट प्रतीचे राहणीमान निकृष्ट प्रतीच्या राहणीमानाच्या पिढ्यान्पिढ्या जडलेली सवय ही लोकांततील प्रगतीची प्रेरणा नाहीशी करते अशा लोकात भूमिहीन शेतमजूर वेठबिगार यांचा समावेश होतो वर्षाचे सर्व दिवस या लोकांना रोजगार उपलब्ध होत नाही किमान वेतनविषयक कायद्याचे पालन होत नाही मिळेल त्या रोजंदारीवर उपजीविका करावी लागते.
- शिक्षण सुविधांचा अभाव शिक्षणविषयक सोय या ग्रामीण भागातून फारशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही शाळा दूर अंतरावर असते त्यामुळे निरक्षर लोकांमध्ये कोण शिक्षणाविषयीची उदासीनता दिसून येते शिक्षणाची गरज महत्त्व अद्यापही पडलेले नाही निरक्षरतेमुळे आर्थिक व्यवहार व इतर व्यवहारातील फसवणूक करत नाही
- सावकार व जमीनदारांच्या वर्चस्वा ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थे अद्यापही सावकार मोठे जमीनदार यांचे वर्चस्व आहे अशा व्यक्ती सुधारित शेतीचे लाभ अल्पभूधारकालापर्यंत पोहचू देत नाही गरीब लोक निरक्षर असल्याने जमीनविषयक कायदातील तरतुदीचे अर्थ ना समजत नाही सावकारांच्याकडे गहाण ठेवलेल्या जमिनी काही वर्षाने जप्त करता किंवा अल्प किमतीत खरेदी करता त्यामुळें गरीब शेतकरी आर्थिक अडचणीत आपले आयुष्य जगत असतो
- वाढता कर्जबाजारीपणा ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये संस्कार रुढी अंधश्रद्धा अधिक प्रमाणात आहे अनुत्पादक स्वरूपाचे कर्ज ग्रामीण जनतेकडून काढली जाता निरक्षरतेमुळे त्यांना कर्जाच्या व्याजाचे हिशोब समजत नाही वर्धा कर्जबाजारीपणा हे ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे महत्त्वाचे कारण आहे

भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनाचे

भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न हा अक्राळविक्राळ भेसूर स्वरूपाचा बहुरंगी असा आहे भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी राज्य व केंद्र शासनाने विविध प्रकारचे योजना सुरु केलेली आहे दारिद्र्य निवारण करण्यासंबंधीच्या योजना चांगल्या असल्या तरी दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झालेले नाही कारण्या योजना ज्यांचा करीता आहे त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच नाही या योजनांची सविस्तर माहिती त्यांना समजावून सांगितल्या जात नाही अर्थात या योजनांची अंमलबजावणी सुव्यवस्थित पद्धतीने होत नाही भारत सरकारने विविध पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य निर्मूलनकरिता विविध कार्यक्रम सुरू केले आहे अनेक बंद पडलेल्या खाणी प्रवासी मोठा वाहतूक यासारखे उद्योग आर्थिक नुकसान सहन करून शासनामार्फत लोकांच्या रोजगाराची व्यवस्था होण्यासाठी चालविले जात आहे 20 कलमी कार्यक्रमाच्या माध्यमातून अनेक कार्यक्रम चालविण्यात येत आहे यातील काही प्रमुख कार्यक्रम योजना खालील प्रमाणे आहे

1. इंदिरा आवास योजना
2. राष्ट्रीय सामाजिक सहायता योजना
3. महिला समृद्धी योजना
4. प्रधानमंत्री रोजगार योजना
5. अधिक उत्पन्न देणार् या वाणांचा कार्यक्रम
6. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना 2004
7. राष्ट्रीय जननी सुरक्षा योजना 2003
8. स्वजलधारा योजना 2002
9. जय प्रकाश नारायण अन्न गॅरंटी योजना 2002
10. प्रधानमंत्री ग्राम उद्योग योजना 2001
11. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना

ISBN : 978-81-969179-9-9

12. स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना
13. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना 2001
14. राजीव गांधी आवास योजना
15. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना

या आणि यासारख्या अनेक योजना राज्य व केंद्र सरकारने सुरू करून ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांचे अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांचा य अपंगाचे वृद्धआंचे महिलांचे बालकांचे अन्य मागासवर्गीयांचे अल्पसंख्याकांचे जीवनमान उंचावून दारिद्र्यनिर्मूलनाचा प्रयत्न चालविला आहे पंचवार्षिक योजनेत दारिद्र्य निर्मूलन हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आलेले आहे या सर्व योजनांचा मुख्य उद्देश दारिद्र्य रेषेखाली जीवन व्यतीत करणार् या लोकांना मूलभूत सुविधा देऊन धारितेचे प्रमाण कमी करणे हा आहे याचा परिणाम म्हणून भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत आहे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासकीय पातळीवर ज्या विविध योजना राबविण्यात आल्या आणि सध्या राबविण्यात येत आहे या योजनांपैकी काही महत्त्वाच्या योजनांचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष संबंध ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन योजनेशी येतो.

समारोप - 'दारिद्र्य' म्हणजे उत्पन्नाचा अभाव अशी सोप्या शब्दात दारिद्र्याची व्याख्या केली जाते. परंतु देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास विचारात घेताना दारिद्र्य ही संकल्पना फक्त उत्पन्नाशी संबंधित नसून त्या पलीकडे चांगले सामाजिक जीवन, चांगले शिक्षण, आरोग्य, राजकीय स्वातंत्र्य आणि अशा अनेक घटकांशी निगडित असते. दारिद्र्य हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा दीर्घ काळापासून अस्तित्वात असलेला आणि अनेक उपाय करूनही लवकर बरा न होणारा दुर्धर असा आजारच आहे .दारिद्र्याची ही स्थिती भारतीय समाज अनुभवत आहे. भारतातील दारिद्र्याच्या संदर्भात सरकारने सन 1971 मध्ये 'दारिद्र्य निर्मूलन' अथवा 'गरिबी हटाव' ची घोषणा केली होती याला आता पन्नास वर्षे पूर्ण होऊन गेले आहे. सन 2021 च्या सुरुवातीला साधारणपणे भारतामध्ये 8 कोटी 62 लाख लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होती. दारिद्र्याचे सर्व व्यापकता रोखण्यासाठी सरकारने वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण, उत्पन्नाच्या पर्याप्त साधनांचा शोध, आरोग्याच्या सोयीसुविधात, सुधारणा बचत- गुंतवणुकीत वाढ, किंमत वाढीवर नियंत्रण इत्यादी उपायोजना उपयुक्त ठरू शकतात.

संदर्भ सूची

1. भारतातील गरिबी - विकिपीडिया https://en.wikipedia.org
2. भारतातील दारिद्र्याची समस्या: एक संक्षिप्त आढावा Indian streams research journal https://oldsrj.ibp.world.
3. दारिद्र्याची संकल्पना व दारिद्र्य निर्मूलनाचे उपाय Shivaji university , Kolhapur https://unishivaji.ac.in.
4. भारतातील दारिद्र्य व दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम navjyot.nethttps://navjyot.net
5. भारतातील दारिद्र्याची मीमांसा social science research network. https://papers.ssrn.com
6. राजाराम पाटील, भारतातील 'गरिबी हटाव' उद्घोषणेची पन्नाशी : एक अवलोकन मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिक त्रैमासिक (अर्थसंवाद) जुलै- ऑगस्ट- सप्टेंबर 2021 खंड 45 अंक 2
7. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. स .श्री.मुतालिक देसाई, डॉ.सौ. निर्मल भालेराव जून २०१७निरालीप्रकाशन शिवाजीनगर पुणे